

Az érték fogalma az általános iskolai irodalomtanításban

Az új kiadású VIII. osztályos irodalomtankönyv a lírai vers elemzési szempontjai között megjelöli az érték fogalmát is. Ez önmagában nem megfelelő, hiszen a műalkotások lényegi sajátja az érték; a baj az, hogy ez a fogalom teljesen előzmény nélküli az általános iskolai irodalomtankönyvekben. Ez pedig nemcsak tantárgymódszertani hiba (hiszen nyilvánvaló, hogy a fogalom tartalmát s ráadásul elemzési szempontként való alkalmazását képtelenség egyetlen óra töredékében, előzmények nélkül megtanítani), hanem komoly pedagógiai baklövés is. Az érték fogalmának figyelmen kívül hagyása ugyanis nemcsak az irodalmi művek értelmezését fosztja meg veretől-lényegétől s teszi banális szövegmagyarázattá, hanem a tanulók világnézeti nevelését is — amelynek fontos eszköze a műelemzés — súlyosan károsítja. (Bírálatunk tárgya tehát nem a VIII. osztályos tankönyv, mely — végső láncszemként — tartalmazza a műelemzés szempontjai között az értéket is, hanem inkább az V—VI—VII-es könyvek, melyek fogyatékoságára éppen a VIII-os figyelmeztet.)

Mit tehetünk? Ha a tanterv és a tananyag nincs tekintettel erre a gondunkra, és nem nyújt segítséget megoldásához, a magyartanárnak — aki föllismerte ezt a problémát — kell megküzdnie vele. Előbb elméletileg kell tisztázni a fogalmat a maga összetettségében, majd ki kell dolgoznia egy olyan módszert, amellyel — fokozatosan, előbb csak implicit módon, gyakorlatian, s csak a VIII. osztályban jutva el a fogalom explicit meghatározásáig — beépíthető az érték fogalma a tananyag egészébe s a tanulók gondolkodásába. Ezért a következő lépésekben próbálom végiggondolni a kérdést:

1. az érték fogalmának tisztázása;
2. az esztétikai érték viszonya a többi értékosztályhoz;
3. az esztétikai érték szerepe az értéktudat s ennél fogva a világnézet kialakításában;
4. néhány (a tananyaghoz kapcsolódó) módszertani ötlet az érték fogalmának az irodalomtanításba való bevezetéséhez.

Az érték fogalma

Az értékek használata, az értékelés általában emberi létünknek éppoly meghatározó jegye, mint a megismerés. Sőt az értékelés a megismerés folyamatával szorosán, szervesen összekapcsolódó mozzanat. Ahogyan fokozatosan, egyre magasabb szinten megismerjük a világot, a dolgokat, azonnal értékeljük is őket, aszerint, hogy jó vagy rossz hatással vannak ránk, hogy pozitív vagy negatív jelentőségűek számunkra. Az érték tehát a valóság jelenségeinek sajátosan társadalmi meghatározottsága, amely azt fejezi ki, hogy a dolgok, jelenségek mennyire állnak összhangban egy emberi közösség szükségleteivel, eszményeivel.

Az értékelés mindig viszonyítást is jelent; ennél fogva minden pozitív értéknek megvan az ellenpólusa: a megfelelő negatív érték, a kettő között pedig számos fokozat lehetséges. Körültekintőnek kell tehát lennünk, amikor az értékek különböző árnyalatait és változatait tanulmányozzuk.

Az értékeket aszerint is meg lehet különböztetni, hogy milyen értékhordezőkhoz kapcsolódnak. N. Hartmann *Esztétikájában* öt értékosztályt különböztet meg:

- a) *javakhoz fűződő értékek* (ide tartozik minden hasznossági és eszközérték);
- b) *élvezetértékek* (az életben legtöbbször „kellemesnek” nevezzük őket);
- c) *vitális értékek* (erő, egészség, mozgékonyosság, arányosság stb.; mindennek vitális értéke van, ami az életre nézve hasznos; vitális negatív érték az, ami káros);

- d) *erkölcsi értékek* (összefoglaló jegyük: az etikum);
 e) *esztétikai értékek* (összefoglaló jegyük: az esztétikum);
 f) *ismeretértékek* (pl. a tudományos megismerés értéke, de bármi másé is, amire érvényes ez az értékminőség: „igazság“).

A felsorolt értékosztályok nem különíthetők el mereven egymástól; könnyen bizonyítható, hogy több közülük az értékek egész fokozatsorát fogja át. Mindegyiknek megvan azonban az a lényegi jegye, ami az összes többitől megkülönbözteti. Bennünket most az esztétikai értéknek a többi értékosztályhoz való viszonya érdekel, valamint ennek tantárgypedagógiai következményei.

Az esztétikai érték viszonya a többi értékosztályhoz

Mivel a köztudatban leginkább Arisztotelész *kalokagathia-elve* tartja magát mindmáig szilárdan („ami szép, az jó, s ami jó, az szép“), elsősorban az esztétikai értékeknek az erkölcsi értékekhez való viszonyát kell megvizsgálnunk. Irodalomtanításunk hagyományai is az arisztotelészi elvet szentesítették, s nemigen vesznek tudomást az újabb elméletek árnyaltabb szempontjairól. Az esztétikai értékeknek az erkölcsi értékekkel való azonosítása pedig nemcsak a műelemzés lehetőségeit szegényíti, hanem az érték tudat kialakításában is zavaró tényező. Amikor csak azt a műalkotást fogadjuk el esztétikailag értékesnek, amelyben fölfedezni vélünk valamilyen, a mi szempontunkból pozitív erkölcsi értéktartalmat, vagy inkább fordítva: ha esztétikailag *föltétlenül* értékesnek minősítünk minden olyan alkotást, amelyet — vélt vagy valós — erkölcsi érték megjelenik, akkor a műelemzés s az érték tudat formálása pusztán ideológiai célzatú tevékenységgé alakul.

Az erkölcsi érték lehet ugyan előfeltétele a műalkotásbeli esztétikai érték megvalósulásának, de ez egyrészt nem minden esetben törvényszerű (például az alkalmazott művészeti alkotásokban), másrészt pedig ez az egy előfeltétel még nem elégséges. Mert nem ítéltünk ugyan szépnek olyan alkotást, amely nem az erkölcsi jó számára nyeri meg rokonszenvűnköt (az „erkölcsileg jó“ nem azonos annak a köztudatban elterjedt-elfogadott formájával), de az esztétikum megvalósulásához a művészi formálás egészen más minőségei is szükségesek, amelyeknek az erkölcsi értékérzés csak előfeltétele lehet. Hartmann szerint míg az erkölcsi értékek kimondottan személy- és aktusértékek (mert hordozói kizárólag személyek vagy személyek aktusai, az emberi közösséghez való viszonyulás formái, magatartásai lehetnek), addig az esztétikai érték nem aktus-, hanem tárgyérték: egyedi tárgy értéke, egyszeri és megismételhetetlen (a tárgy pedig nem önmagában érték, hanem úgy, ahogyan az ember számára adott). „Ha egy esztétikai tárgyon bizonyos aktusértékek szintén az esztétikai értékek hordozóihoz tartoznak — írja Hartmann —, [...] az aktus akkor is csak egy egésznek a tagja, s erkölcsi értéke vagy negatív értéke nem azonos esztétikai értékével vagy negatív értékével.“

Az erkölcsi értékhez hasonlóan viszonyul az esztétikai értékhez az igazságérték is. Egy műalkotás esztétikai értékének lehet alapfeltétele az, hogy igazságérték hordozója, de ez csak egyik előfeltétel, nem *minden*; éppúgy, mint ahogyan az erkölcsi érték megjelenése sem elég ahhoz, hogy az esztétikai érték felbukkanjon a műalkotásban. Esztétikai érték hordozói lehetnek nemcsak a műalkotások, hanem a világ összes dolgai, jelenségei — és nemcsak azok, amelyek egyúttal erkölcsi vagy igazságértékek hordozói is. Itt kell hivatkoznunk az esztétikai értéknek a többi értékosztályal való érintkezési és különválási pontjaira.

Közismert fogalom például a „természeti szép“, amelynek a vitális, anyagi és élvezetértékekhez való alapulása tagadhatatlan. Sőt, ezek az értékek még a műalkotásbeli esztétikai érték alapozottsági tényezői, alkotóelemei is lehetnek, de ez az alapozottság, éppúgy, mint az erkölcsi értékek esetében, nem mindig szükségszerű, s főként nem elegendő. A vitális értékérzés (erő, egészség, arányosság), az élvezetértékek (minden, ami „kellemes“) érzése, sőt a javakhoz fűződő értékek érzése is mind beolvad az esztétikai értékérzésbe. De nem azonos vele. A javakhoz fűződő értékek akkor számítanak értékeknek, ha számunkra hasznosak vagy azok *lehetnének*, még akkor is, ha erről történetesen nem tudunk; ellenben az esztétikai érték csak számunkra-valóságában, csak számunkra való megjelenésében érték. Vagy: élvezetérték az, ami érzeinknek kellemes, az esztétikai érték viszont, mivel nem közvetlen érzeinkhez, hanem magasabb, érzékefeletti szemléletünkhöz szól, nem az érzékileg adottakhoz kapcsolódik, hanem az esztétikai tárgy megjelenési viszonyához. Nyilvánvaló tehát, hogy az esztétikai érték nagyon komplex értékosztály. Korántsem azonosítható egyetlen más értékosztállyal sem, bár — különösen a műalkotások esetében — magában foglalja a többi értékosztály jó néhány vonását. A művészet sohasem deklaratív módon közvetít értékeket, hanem a jelkapcsolatok,

jelzésrendszerek hordozta művészi üzenet útján; rendkívüli hatásának titkát, a műalkotások esztétikai minőségét éppen az értékek, értékkapcsolatok újszerű, fokozott érzékeltetésében kell keresnünk. (Ezért egyedi, egyszeri és megismételhetetlen minden igazi műalkotás.)

Az esztétikai érték szerepe az értéktudat kialakításában

A fentiekből következik, hogy a helyes esztétikai értékérzés kialakítása fontos eszköze általában az értéktudati s ennél fogva a világnézeti nevelésnek. Az irodalomtanításban ez elsősorban a komplex műelemzéssel valósítható meg. A komplex műelemzés az értékek összességére is felhívja a figyelmet, és fordítva: az értékek bonyolult voltának a felismerése alapvető feltétele a komplex műelemzésnek. A műalkotásokban rejlő értékértegződések felfejtése fogékonnyá tesz a világ dolgaiban rejlő sokféle érték tudatos felismerésére, viszont a mindennapi életünkben lépten-nyomon felbukkanó pozitív és negatív értékek megfigyelése segít a műalkotásbeli értékstruktúra értő elemzésében.

Megfigyelhető, hogy különböző korokban más-más értékek válnak divatosá, más-más értékek számítanak igazi értékeknek; változik az emberek értéktudata. Ez nem azt jelenti, hogy az értékek tünékenyek és tisztavirág életűek, csak azt, hogy a különböző korok különféle helyzeteket teremtenek, s a változó helyzetek más-más részletét világítják meg az értékek birodalmának. „Minden erkölcsi érték — vélekedik Hartmann — egy szituációtípushoz tartozik; tehát csak akkor lehet aktuális, ha a közösségi életben felhalmozódnak vagy előtérbe nyomulnak az ilyen jellegű szituációk. Pl. a bátorság csak ott lehet aktuális, ahol az emberek veszélyek közt élnek. Akkor azonban nem maguk az értékek relatívak történetileg, hanem csak aktualitásuk, és ennek függvényeként az értékérzés irántuk való fogékonysága.” Ez a megállapítás két szempontból is megdöbbentő. Egyrészt megmagyarázza azt a jelenséget, amely előtt gyakran tanácstalanul, sőt türelmetlenül torpan meg a magyartanár: a művek elemzése, értelmezése, az (erkölcsi) értékek méltatása alkalmával sokszor kiderül, hogy a tanítványai nem tekintenek már értékeknek olyasmit, ami korábban még annak számított. Meg kell vizsgálni tehát, mi az objektív „szituációbeli” oka a tanulók értékérzése megváltozásának, s ehhez kell igazítani az értéktudat további fejlesztését. Másrészt pedig, éppen a műalkotások árnyalt elemzése révén fogékonnyá lehet válni — és azzá lehet tenni a tanulókat is — régebbi korok mérvadó értékei iránt. Így válik a műelemzés — az esztétikai értékérzés fejlesztése — az értéktudat tágitásának eszközévé.

Módszertani ötletek

Hartmann szerint éppúgy, ahogyan egy matematikai tétel általános érvénye nem azt jelenti, hogy mindenki meg tudja érteni, hanem csak azt, hogy mindenki-nek, aki megérti, el kell fogadnia; az esztétikai értékek általános érvénye is abban áll, hogy csak aki fogékony irántuk, tudja befogadni őket. Ezért fontos a fogékonyság, jártasság kialakítása már az általános iskolában. Mivel a tankönyvek nem adnak ehhez útmutatást, magunknak kell e képesség kialakításának módszereit megtalálnunk. Minden alkalmat meg kell ragadnunk, hogy az érték fogalmát beépítsük a tanulók tudatába.

Rendhagyó (vagyis nem irodalomórai) példával kezdeném: nyelvtanórán, a melléknév tanításakor fölhívhatjuk a gyermekek figyelmét arra, hogy nyelvünk nemcsak a világ megismeréséhez, hanem értékeléséhez is hozzásegít bennünket. Erre valók a melléknév; ha ügyesen kérdezzük, özönleni fognak a javakhoz fűződő, a visális, az erkölcsi vagy élvezetértékeket megnevező szavak. Sőt esztétikai és igazságértékek is előbukkanhatnak a szép—rút, igaz—hamis ellentétpárjaiban.

Az V. osztályban, a *János vitéz* tanítása közben nemcsak a főhős erkölcsi értékeire figyelhetünk, hanem — közvetve — azt is megbeszélhetjük a tanulókkal, miért volt Jancsi számára nagy érték a szülőfalu, mi volt az az érték, ami az ismeretlen világba vonzotta, ami megjáratta vele az Operenciás-tengert is stb. Az ilyen beszélgetések megsejtetik az értékek sorsformáló szerepét az ember életében.

A VII. osztályban Nagy Lajos: *A három éhenkórász* című novellája kiválóan alkalmas arra, hogy megkülönböztessük a javakhoz fűződő értékeket a többi értékosztálytól, miközben azt is megbeszéljük, hogy sivár az a világ, amelyben kizárólag az anyagi szükségleteket kielégítő értékek számítanak. A szereplők sorsa, erkölcsi értékei is annak függvényei, hogy számukra fölöslegként vagy hiányként jelentkezik ez a központi érték. Jó összehasonlítási alapul szolgál ennek megbeszélés-

léséhez Arany *A walesi bárdokja*, amelynek szereplői mindent alárendelnek magasabb rendű erkölcsi értékeknek. Ebből az is levezethető, hogy a műalkotás esztétikai értéke nem attól függ, milyenfajta érték ábrázolása áll a középpontjában, hanem attól, hogy az értékek mozgását, sorsformáló erejét mennyire tudja hitelesen tükrözni.

A műelemzésben nem elegendő azoknak az emberi magatartásformáknak az ismerete, amelyek egy teljesebb emberi lét lehetőségeire utalnak; ezenkívül megjáratás és otthonos tájékozódás is szükséges abban a jelzésrendszerben, amelynek jelentése a képelemek eredeti tartalmából s a többi képelem tartalommodosító hatásából kerekedik ki. Ezért a költői képek, művészi eszközök tanításánál is alapvető mozzanat az értékelméleti szempont bevezetése.

A művészi szóképek tanítása hagyományosan úgy történik, hogy az éppen tanulmányozott szövegrészből kiragadott példa (hasonlat, megszemélyesítés, metafora stb.) *mibenlétének* elemzését követi az illető szókép meghatározása. Ez a módszer tehát csak a *mi?* kérdését ismeri, sohasem a *miért?*-re keresi a választ. Ilyenformán ezek a szóképek csak kiragadott példák maradnak, amelyeknek mintájára ugyan találhatunk más alkotásokban is hasonló példákat, de az, hogy miért érték-hordozó jelek vagy jelkapcsolatok ezek, s hogy miként válnak minden műalkotásban egyszeri és megismételhetetlen értéké, sohasem fog így kiderülni. Ez vezet el aztán az „eszmei mondanivaló” és „a mű stílusa, nyelve” indokolatlan különválasztásához, a tartalom és forma dialektikus egységének széttöréséhez, egyszóval a banalizáló, kontár „műelemzéshez”.

Pedig ha ezeknek a szóképeknek a szerepét a *mű egészében vizsgálónk*, s az egész jelstruktúrában elfoglalt helyét, értékét tekintenők, akkor fény derülne arra is, hogy miért éppen ez a szó, szókapcsolat válik érték kifejező, illetve érték-hordozó tényezővé a szöveggörnyezettel való kölcsönhatásában, sőt, az illető szókép általános jegyeit is árnyaltabban meghatározhatnók ilyen módon. Pozitívista szóképgyűjtés, -számlálás helyett elemző, mérlegelő gondolkodásra is szoktat ez a módszer, arra, hogy az egyediben az általánost keressük és fordítva; vagyis a konkretizáló-absztraháló mozzanat dialektikusan összekapcsolódik a műelemzésben. (Hadd soroljunk fel néhány kérdést, feladatot: Irjátok körül, milyen értékhangsúlyt kap ebben és ebben a műben ez és ez a szókép! Hogyan fejezhető ki másképp ugyanez a gondolat? Keressetek rokon értelmű szavakat! Miért nem azonos a tartalma, miért más a hangulata a többféle megfogalmazásnak?) Azt is tudatosíthatjuk, hogy amikor rokon értelmű szavak között válogatunk, és választásunkkal az egyik vagy a másik sajátos hangulatát vesszük figyelembe, ezzel értékeljük is a megnevezett dolgot. Innen már csak egy lépés annak megértetése, hogy a stílus sajátos értékelő gesztus; a szavakban, stílusrétegekben általánosított emberi tapasztalat, egy emberi közösség életszemlélete tükröződik.

A stílusesszék tanítása jó alkalom arra is, hogy éreztessük az esztétikai értékeknek a többi értékosztállyal való dialektikus kapcsolatát, azt, hogy az esztétikum hogyan ötvözi magában a vitális értékek, élvezetértékek jó néhány jegyét. Az ismétlés, az ellentét, a párhuzamosság, variáció, ritmus mind, mind előfordul a természet jelenségeiben, szervezetünk életműködésében is mint a való világ törvényszerű *rendjének* szervező tényezői. Az ember éppen a természettel folytatott küzdelme, munkája során ismerte meg először ezt a rendet. De mi, emberek nemcsak érezzük, éljük ezeket a ránk is érvényes törvényszerűségeket, hanem tudunk is létezésükről, gondolkodunk róluk, értjük a lényegüket, sőt, szeretjük, élvezzük is. A természet rendjének a mintájára az ember új, önálló ritmusformákat is képes létrehozni. (Gondoljunk egy tánc, egy dal vagy akár egy himnusz mintá, épület, egy képzőművészeti vagy irodalmi alkotás rendjére, ritmusára, ismétléseken, ellentéteken, párhuzamosságokon alapuló arányosságára. Nem nehéz felismerni ezekben a nappalok és éjszakák, a természeti jelenségek ismétlődő váltakozásának, szívdobogásunk ritmusának, a virágszirmok elhelyezkedésében, az emberi test felépítésében és mozgásában fölfedezhető arányosságnak *megalkotott*, az ember által teremtetett változatait.) Az ember, amikor alkot, akkor értéket teremt: újraterelemi, embe-riesíti, az ember számára valóvá, értéké teszi a természet jelenségeit.

Ilyen megvilágításban válik érthetővé a stílusesszék műalkotásbeli szerepe, esztétikumhordozó értéke; a helyes esztétikai érték-tudat kialakítása pedig döntő tényezője a világnézeti nevelésnek.

Orbán Gyöngyi